

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/132865>

Please be advised that this information was generated on 2019-04-22 and may be subject to change.

enkelen te noemen. Het boek biedt zo een verfrissend perspectief op het architectuur- en stadsproject Schiphol – want architectuur en stedenbouw vormen ondanks de heel diverse stemmen toch een rode draad in het boek – die nog te vaak genegeerd wordt.

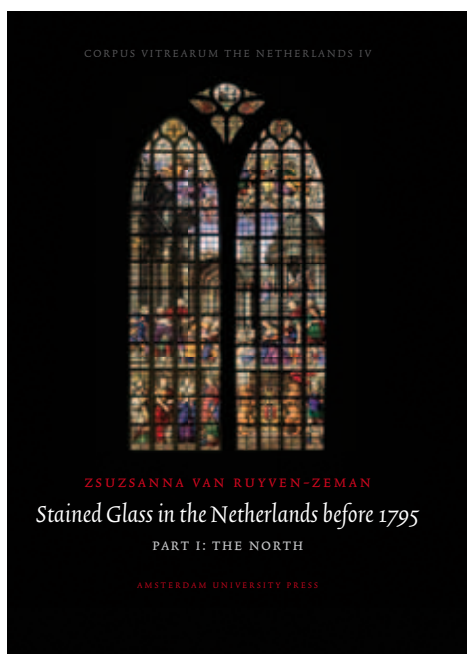
Die overvloed aan stemmen en de veelheid aan referentiekaders die het boek kenmerken, hebben ook een prijs. Die prijs is een zekere mate van onduidelijkheid over het debat waaraan dit boek een bijdrage wenst te leveren. Schiphol mag door de jaren heen dan wel een begrip geworden zijn, het blijft zonder meer een moeilijk te vatten project. Het is een anomalie in het Nederlandse polderlandschap, zo zou men kunnen stellen. Volgens Bosma echter moet Schiphol, ondanks zijn ongewone ligging onder de zeespiegel, zijn unieke omringende landschap en het hoogst particuliere ontwerp voor de luchthaven zelf, gerekend worden tot de reeks ‘megastructuren’ die Nederland de nodige allure bezorgen: de Limes, de Nieuwe Hollandse Waterlinie, het Zuiderzeeproject en de Deltawerken.

Die vergelijking is tegelijkertijd gedurfd en hoopgevend. Ze is gedurfd omdat ze de intentie van het boek om van Schiphol een rijk geschakeerde lezing te maken in één beweging lijkt te ondergraven, door de luchthaven te scharen in een familie van projecten waar Schiphol schijnbaar weinig verwantschap mee

heeft (afgezien van de schaal van deze verschillende megastructuren). Maar het onderbrengen van Schiphol in deze familie werkt wel verhelderend. Het opent een langlopend historisch perspectief dat meer aandacht verdient.

De vergelijking die Bosma presenteert is ook hoopgevend, omdat ze wijst op een schijnbaar onvermoeibare drang van de mens om zijn ruimtelijke omgeving te cultiveren en van betekenis en nuances te voorzien – zelfs luchthavens – al is het in het geval van dit boek nog niet helemaal duidelijk in welke context die nuances relevant zijn. In het essay over de luchthaven als prototype van de globale stad wijst Bosma erop hoe de Britse architectuurhistoricus Reyner Banham in zijn boek *Megastructure: Urban futures of the recent past* (1976) de pier van Scheveningen opnam als het enige Nederlandse project omdat, aldus Bosma, Schiphol toen nog niet als megastructuur op de radar was verschenen. Vandaag is Schiphol overduidelijk wel een megastructuur. Maar als Banham nog onder ons zou zijn geweest en zijn boek uit 1976 had willen actualiseren met de kritische blik die hem eigen was, blijft de vraag open tussen welke projecten Schiphol zich zou bevinden in dat boek.

DAVID PELEMAN

ZSUZSANNA VAN RUYVEN-ZEMAN

STAINED GLASS IN THE NETHERLANDS BEFORE 1795

PART I THE NORTH. PART II THE SOUTH

Corpus Vitrearum The Netherlands; vol. IV, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011, twee delen, 816 pp., 589 afb., 11 provinciekaarten, ISBN 978 90 6984 518 0, € 185,00.

‘De hertogstad kan zich beroemen op een kunstenaar, die de eeuwen overleeft, de glazenier en schilder Jeroen Bosch’, luidt een zinsnede in een door romanschrijver Antoon Coolen verzamelde bundel opstellen (F. van der Ven, ‘Spiegel van Brabant’, in: *Land en volk van Brabant*, Amsterdam/Antwerpen 1950, 117). Nie-

mand zou Jheronimus Bosch tegenwoordig nog karakteriseren als ‘glazenier’. Toch komt ook hij voor, en terecht, in het tweedelige *Stained Glass in the Netherlands before 1795*. Zsuzsanna van Ruyven-Zeman vermeldt Bosch als een van de vele kunstenaars die gebrandschilderd glas ontwierpen. Opmerkelijk genoeg teke-

nend of schilderend op gebruikt beddengoed: volgens de archivalische bron moest Bosch 'een patroon van eenen gelaes' maken op 'een paer aulder slaepplaekens', waarna een lokale glazenier, Willem Lombart, het raam zou uitvoeren (Brabants Historisch Informatie Centrum, Rekeningen Illustre Lieve Vrouwe Broederschap, 1493-1494, fol. 295; G.C.M. van Dijck, *Op zoek naar Jheronimus van Aken alias Bosch*, Zaltbommel 2001, 176-177).

Behalve dat uit deze vermelding duidelijk wordt dat een kunstschilder ontwerpen leverde voor gebrandschilderd glas dat vervolgens door gespecialiseerde kunstambachtslieden werd uitgevoerd, blijkt er ook uit dat in een stad als 's-Hertogenbosch in de late vijftiende eeuw ten minste één glazenierswerkplaats actief was. Verrassend is dat 's-Hertogenbosch, waar helemaal geen sprake is van een schilderkunstige traditie, wel enkele opvallende glazeniers voortbracht. De Bourgondische hertog Filips de Stoute (1342-1404) had een glasschilder uit 's-Hertogenbosch in dienst, een zekere Gossuin (Gosuwin), die in 1397-1398 werd ingezet voor de beglazing van de Chartreuse van Champmol. Jan Roelofsz van Diepenbeek, 'a major artist', werkte er in de late zestiende en het eerste kwart van de zeventiende eeuw. Zijn zoon en leerling Abraham van Diepenbeek vestigde zich in Antwerpen als 'gelaesschryver' en schilder; Jan de Labaer, wellicht ook leerling van Jan Roelofsz, schreef zich in het Antwerpse Sint-Lukasgilde in als meester-glazenier, en de Bosschenaar Theodoor van Thulden schoolde zich in de Scheldestad en was wat gebrandschilderd glas betreft 'slechts' actief als 'painter-inventor', zoals Van Ruyven-Zeman hem karakteriseert. Een zekere Claes Jansz Wytmans vertrok in die jaren als glazenier naar Rotterdam, werkte in Gouda en keerde nog tijdelijk terug naar het inmiddels protestantse Den Bosch, waar in het tweede kwart van de zeventiende eeuw de 'gelaesmaker' Casper Duyts en de 'gelaesschryver' Peter de Haen heraldische glazen schilderden (p. 662, 665, 669-670). Deze voorbeelden geven aan hoezeer het rijk gedocumenteerde boek van Van Ruyven-Zeman veel meer biedt dan alleen een gedetailleerd en schier compleet overzicht van al het bewaard gebleven gebrandschilderd glas in het huidige Nederland.

Nederland is in dit overzichtswerk ingedeeld in de elf staatkundige provincies, de twaalfde, het in 1986 ingestelde Flevoland, komt niet voor. Dit omdat er eenvoudigweg geen enkel stuk gebrandschilderd glas van vóór 1795 is getraceerd – hoewel deze er ongetwijfeld in de raadhuisen, kerken en rijkere woonhuizen op Urk en Schokland moeten zijn geweest. Gekozen is om in dit Engelstalige boek de Nederlandse provincies aan te duiden met hun formele benaming, met uitzondering van Friesland, dat immers sinds 1997 officieel Fryslân heet. Per provincie worden consequent na een korte inleiding in essayvorm deelonderwerpen behandeld, afhankelijk van de provinciale rijkdom meer of minder

uitgesplitst. Voor de uitzonderlijk rijke provincie Zuid-Holland betekent dit bijvoorbeeld: 'Extant Glass and Drawings', 'Iconography and Donors before the Dutch Revolt', 'Iconography and Donors in the Dutch Republic', de zes belangrijkste gemeentelijke ensembles, 'Windows Described in the Late 18th and Early 19th Centuries and Now Lost' en 'Domestic Glass', gevolgd door de in principe complete 'Catalogue' van alles nog aanwezig binnen de betreffende provinciale grenzen. Het aanbod en de overgeleverde gegevens per provincie verschillen sterk en dus ook de ruimte in de twee delen: Drenthe 6, Overijssel 26, Groningen 31, Zeeland 32, Limburg 33, Brabant 42, Gelderland 44, Friesland 56, Utrecht 56, Zuid-Holland 174, Noord-Holland 190 pagina's.

Dit soort kwantitatieve gegevens gerelateerd aan historische demografische, economische en politieke situatie, door de auteur aangestipt in inleidende teksten, biedt perspectief voor verder onderzoek, evenals uiteraard al het nu in kaart gebrachte nog bestaande en niet meer bestaande maar wel gedocumenteerde materiaal. Voor zowel kunsthistorisch als meer historisch gericht onderzoek zal *Stained Glass in the Netherlands before 1795* zeker gaan functioneren als een ware fundgrube, hoe voorbeeldig ook alles binnen het kader van de twee voorliggende banden al is uitgewerkt. Het overzicht geeft een nagenoeg compleet beeld van wat in 2010-2011, toen de kopij werd afgesloten, bekend en redelijkerwijs te achterhalen was. Honderd procent compleet zijn is uiteraard onmogelijk. Archiefonderzoek per kerk, kapel, raadhuis, waterschap, gilde enzovoort zal in veel gevallen nieuwe gegevens opleveren over wat er ooit was of had moeten komen, wat in de loop van de tijd veranderd werd of, vaker uiteraard, onherroepelijk verloren ging.

Ook archeologisch is er natuurlijk perspectief op nieuwe vondsten die allerlei inhoudelijke consequenties kunnen hebben. Spectaculair in dit verband is de grote glasvondst gedaan in de binnenstad van Roermond in 2011: zo'n 1200 kilo glas uit de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw, zowel ongekleurd als ruim 9000 fragmenten afkomstig uit religieuze en profane context. Vermoedelijk betreft het voor hergebruik, dus voor omsmelting verzameld glas. De scherven tonen allerlei figuratieve voorstellingen, landschapsfragmenten, geometrische patronen en opschriften, deels van sublieme kwaliteit. De gemeente Roermond, eigenaar van deze schervenschat die door archeologisch onderzoeksbureau SOB Research werd opgegraven, heeft een digitaliseringsproject opgezet met als doel dat medio 2014 de datasets en de, ook wettelijke verplichte, archeologische eindrapportage van de opgraving beschikbaar zijn. De visie op de laatmiddeleeuwse en renaissance-glasschilderkunst in de provincie Limburg, en daarmee van de Nederlanden, zal door deze vondst ingrijpend veranderen. In de *Corpus Vitrearum*-delen wordt het perfecte instrument aange-

reikt om verder te komen met de bestudering van deze in de boeken nog net gesignaleerde Roermondse scherven.

Slechts één aspect uit de geschiedenis van het gebrandschilderd glas heb ik kunnen bedenken dat, opmerkelijk genoeg, niet voorkomt in het magnifieke overzichtswerk: het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne fenomeen van het verplicht schenken van gebrandschilderd glas als straf of zoen. Het als straf opleggen van moreel goed geachte prestaties was bepaald niet ongebruikelijk in zowel wereldlijke als kerkelijke rechtspraak. Dit kon variëren van publiekelijk afsmecken van vergiffenis, het uitdelen van aalmoezen, het afleggen van een pelgrimage of het laten maken van een liturgisch voorwerp of kunstwerk ter verfraaiing van een bedehuis – dus ter ere Gods en voor ieders welzijn. Onder deze laatste categorie komen we zowel in de Zuidelijke als de Noordelijke Nederlanden opgelegde donaties van gebrandschilderd glas tegen. Het vervaardigen van ‘brandramen’ (in het Vlaams) was een kostbare zaak en de verplichting tot het schenken ervan moet dan ook gegolden hebben als een zware straf. In zijn artikel over het Haagse gebrandschilderd glas dat Frank van Borselen in het midden van de vijftiende eeuw schonk aan de Heilig-Bloedkerk in het Noord-Duitse Wilsnack suggereerde de bouwhistoricus Herman Janse zelfs dat het hier om een zoen gegaan zou zijn (H. Janse, ‘Een Nederlands gebrandschilderd glas in de Heilig Bloedkerk te Wilsnack [D.]’, *Bulletin KNOB* 91 (1992), 21-27). Dit wordt overigens terecht niet gevolgd door Van Ruyven-Zeman (p. 465-468). Na een bloedig verlopen geschil met Hanzekoopliden in 1436 verplichtte de Zeeuws-Vlaamse stad Sluis zich in 1443 uiteindelijk tot het stichten van een kapel met gebrandschilderde ‘glasevinsteren’ waarin ‘sullen moghen staen de wapene van den keysere ende

koervorsten’, en andere wapens, met dien verstande dat ze voor beide partijen niet aanstootgevend mochten zijn (J.H.A. Beuken, *De Hanze en Vlaanderen*, Maas-tricht 1950, 101; B.H.D. Hermesdorf, *Recht en taal te hoofde*, Zwolle 1955, 273). De stad Haarlem legde in 1519 een geschil met Edam bij over slechte kwaliteit geleverd *Hairlems bier* door een raam te schenken met de voorstellingen van een hele reeks heiligen, de paus, kardinalen, de keizer en het wapen van Haarlem. De viskopers van Middelburg werden in 1524 door de stedelijke overheid verplicht om een glas te laten maken voor de Westmonsterkerk aldaar (Hermesdorf 1955, 274-277). Ook een tweetal helaas verloren glazen van de door Van Ruyven-Zeman vermelde monnik-glasschilder Cornelis Volpartsz uit Gouda (p. 22, 473) waren het resultaat van verplichte boetedoening. In 1501 vervaardigde deze voor de raadskamer in het Goudse stadhuis vier gebrandschilderde ramen; volgens de bewaarde rekening bracht hij op de helft daarvan de tekst aan ‘Dirck Hoeck woude naer de Weth niet leven, Tot Correctie heeft hij dees twee glazen gegeven’ (J. Schouten, *Gouda, vroeger en nu*, Bussum 1969, 26; G.C. Helbers, ‘De geschiedenis van het gebouw en zijn voorgangers’, in: *Zevende verzameling bijdragen Oudheidkundige Kring ‘Die Goude’*, Gouda 1952, 102).

In 2012 ontving Zsuzsanna van Ruyven-Zeman volledig terecht de Mr. J.W. Frederiksprijs voor haar *Stained Glass in the Netherlands before 1795*, dat niet alleen voor altijd het standaardwerk zal blijven voor het gebrandschilderd glas in Nederland, maar ook zal zorgen voor een (inter)nationale herwaardering van dit vanouds te onbekend en daardoor te weinig be-mind en onvoldoende bestudeerd Nederlands erfgoed.

JOS KOLDEWEIJ